

Însemnările pe cărți ca formă de paratextualitate

Dr. TEODORA FÎNTÎNARU
Biblioteca Județeană „Duiliu Zamfirescu”
Vrancea

Résumé

Les annotations sur livres comme une espèce de paratextualité

Les annotations sur livres, une espèce paratextuelle très prolifique, représentent des véritables témoins de l'histoire, de la vie quotidienne, de la sensibilité humaine et de la mentalité de chaque époque historique. Ce type des annotations sur livres représente, aussi, une importante ressource documentaire, une particulière histoire du livre, spontanée, imprévisible, abondant en idées, où le rapport homme-livre a des multiples perspectives.

Keywords: *annotations, paratextualité, livre, information, auteur.*

Numeroasele studii dedicate până astăzi manuscriselor și cărții vechi românești au evidențiat însemnările pe cărți nu numai ca substanțială prezență textuală a acestora, ci și din perspectivă codicologică, filologică, istoriografică.

Faptul că nume mari ale culturii române au consacrat această specie textuală identificând-o și inventariind-o în corpusuri de referință, vorbește despre importantul rol documentar al însemnărilor pe cărți.

Structurate tematic ori cronologic, valorizate în funcție de zone geografice ca parte a specificului geo-cultural ori antologate în monografii monumentale, însemnările pe cărți prezintă o arie de cercetare care, chiar dacă nu produce mutații spectaculoase în interpretarea literaturii vechi, poate completa tabloul istoriografic, socio-economic și cultural al timpului, printr-o lectură și interpretare analitică și dătătoare de profitabile concluzii. Productivă și destul de extinsă tematic, această veritabilă specie textuală, pe care o încadrăm în *categoria livrescului de rang secund*,¹ cu un grad de standardizare bine conservat dar și cu numeroase zone de inovație și subiectivism, ne-a părut

¹ Numeroasele texte citate, de scurte dimensiuni, care nu au sursa menționată, fac parte din corpusul *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei: Un corpus*, vol. I-IV (1429-1859), editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009. Alte surse vor fi menționate ca atare.

interesantă nu numai prin insinuarea și prezența ei în anatomia manuscrisului sau a cărții, în impresionante ecuații textuale, nu numai prin consecvența ei însoțire cu textul-matrice de-a lungul secolelor, ci, mai ales, ne-a părut interesantă și plină de invitații de decodare, mai ales prin ceea ce par ele să spună dincolo de textul brut, prin tablourile patinate, de epocă, pe care le întrezărim dincolo de eșafodajul frastic al textului, prin luminile, palide ce e drept, prin care se descoperă, alături de foșnetul și neașezarea vieții de altădată, sub diferitele ei aspecte, ori prin abia percepute fragmente ale vieții private, ale experiențelor și trăirilor individuale sau familiale, dincoace de marea și cotidiană scenă a lumii.

Și toate acestea prin intermediul cărții, care, astfel, se dovedește că este nu un instrument amorf, nu doar un obiect printre altele, ci și unul care este investit cu puterea pe care o au marile și constantele simboluri ale omenirii, de atâtor și catalizator social. Dar până să devină oglinzile retrovizoare ale societății în trecerea ei prin istorie, însemnările pe cărți rămân niște scrieri care au nu numai specificul lor de conținut, ci și un bine determinat rol textual.

Însemnările ca text și ca paratext

În economia acestui capitol vom folosi sintagma *text-matrice* pentru a desemna corpusul manuscrisului sau al cărții și, după caz, termenii de *text / paratext*, cu aceeași valoare de semnificare, pentru *însemnări*, față de care instrumentalizarea acestor concepte aici, este susceptibilă de nuanțări, dacă nu de noi interpretări privind *însemnările pe cărți*.

Acestea vin să întărească, și ele, ideea de eterogenitate a paratextului, nu atât din punct de vedere taxinomic - unde paradigma acestuia, oricât de permisivă ar fi nu poate produce extensii spectaculoase - cât, mai ales, din acela al funcționalității și particularității unor elemente cum sunt, în cazul nostru, însemnările. Însemnările pe cărți la care vom face trimitere în continuare pot fi definite, în primul rând, ca texte, adică „*secvențe lingvistice scrise [...] formând o unitate comunicatională*”² și îndeplinesc cele „*7 standarde de textualitate: coeziunea, coerența, intenționalitatea, acceptabilitatea, informativitatea, situaționalitatea și intertextualitatea.*”³

² Oswald Ducrot, Jean-Marie Schaeffer, *Noul Dicționar al Științelor limbajului*, traducere de Anca Măgureanu, Viorel Vișan, Marina Păunescu, București, Editura Babel, 1996, p. 385.

³ Criterii conform definiției date *textului* de R. de Beaugrande și W. Dressler, în Paul Cornea, *Introducere în teoria lecturii*, București, Minerva, p. 15.

Așadar, ca secvență lingvistică, însemnările pe cărți îndeplinesc sau pot îndeplini condițiile de textualitate amintite, ca în acest exemplu comun, am spune chiar standard: „*Această carte au fost a mea și am dăruit-o fiului meu, Dumitrache, ca să o citească și să mă pomenească. 1826, ghenar. Andronache vistier*”, însemnare de pe un *Miscelaneu* apărut la sfârșitul sec. al XVIII-lea.⁴

În același timp, însemnările, considerate, astfel, drept texte sau corpusuri textuale care delimitează sau intersectează textul-matrice, manuscris sau tipărit funcționează și ca paratext, în măsura în care acceptăm cea mai esențializată definiție a paratextului: „*un ansamblu de producții discursive care însoțește textul sau cartea.*”⁵ În această definiție se observă utilizarea celor doi termeni text/discurs cu funcție de relaționare centripetă față de *text* pentru cel din urmă, referindu-se sau raportându-se la aceeași temă.⁶

Cum bine se știe, Gérard Genette aprecia paratextele ca „*producții verbale sau non-verbale [...] despre care nu știm întotdeauna dacă îi aparțin sau nu (unui text dat, n.n.), dar care îl înconjoară și, în orice caz, îl prelungesc, tocmai pentru a-l prezenta [...], pentru a-l face prezent, pentru a-i asigura materialitatea, „receptarea” și consumul, sub formă de carte,*”⁷ autorul calificând drept paratexte o întreagă serie de asemenea „producții”: „*titlul, subtitlul, intertitlul, prefața, postfața, nota editorului, cuvântul înainte etc.; notele marginale, cele de subsol, finale; epigraful; ilustrația, textul de prezentare, banda, supracoperta [...]*”⁸

Fără să ne propunem o incursiune sistematică în dialectica nuanțată a paratextului, amintim aici și punctul de vedere al lui J. Derrida care definea indicațiile de lectură de tipul prefeței, introducerilor ș.a., drept „*spațiul dinafara cărții,*”⁹ iar J. Dubois, referindu-se tot la granițe textuale, le include în conceptul de „*metatext.*”¹⁰ La noi, mai aproape de viziunea lui Derrida, Paul Cornea clasifică parte din indicațiile de lectură în categoria „*discursurilor de escortă*”¹¹ al

⁴ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, B.A.R., 1-1600, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 277.

⁵ Philippe Lane, *Periferia textului*, Iași, Institutul European, 2007, p. 11.

⁶ Textul, „*În acord cu utilizarea noțiunii în cadrul pragmaticii textului, acesta va fi definit ca o secvență lingvistică scrisă sau vorbită formând o unitate comunicatională, fie că este vorba de o înșiruire de fraze, o singură frază, sau un fragment dintr-o frază,*” în Oswald Ducrot, Jean-Marie Schaeffer, *op. cit.*, p. 384.

⁷ Gérard Genette, *apud* Philippe Lane, *op. cit.*, p. 15.

⁸ *Ibidem*, p. 19.

⁹ J. Derrida, *apud* Philippe Lane, *op. cit.*, p. 16.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 158.

căror rol este de „*adjuvanți textuali*,” folosiți „*în scopul explicitării, condensării, comentării ori conectării cu alte texte*.”¹²

Fiecare dintre aceste corpusuri discursive ale însemnărilor intervine conform nivelului și specificului său de comunicare, nu numai în construirea tectonicii unei cărți, ci și în mecanica receptării acesteia, relaționează, intermediază, *exploatează* textul-matrice pentru a-l pune în valoare, pentru „*a informa și a convinge, a aserta și a argumenta*.”¹³ Paratextele, înțelegând aici și însemnările pe cărți, se transformă în sateliți textuali investiți cu diferite grade de reprezentare a acestuia, care sunt actualizate odată cu lecturarea și cu diferitele ocurențe de interpretare, astfel încât să acționeze asupra „*reprezentărilor sau sistemelor de așteptări*” ale cititorilor.¹⁴

Apropiind conceptul de paratext¹⁵ de intenția noastră demonstrativă cu trimitere la însemnările pe cărți, distingem *producțiile discursive* grupate în *categoria text*, implicită textului-matrice, pe același tip de suport și augmentându-l formal și *producții non-discursive*, grupate în *categoria iconografie/anexe* (ilustrații și alte componente iconografice, scheme, hărți, multimedia, semne de carte ș.a.) care pot avea sau nu, un alt tip de suport decât textul-matrice, augmentându-l structural.

Important este faptul că și o categorie și cealaltă respectă criteriul convergenței și al interrelaționării tematice - condiție implicită de funcționare a paratextului - sau formale cu textul-matrice. Unitatea și focalizarea tematică, referirea sau raportarea la același text-matrice, exploatarea și valorizarea lui reprezintă liantul între acesta și paratexte, adică ceea ce face să funcționeze relația de atracție dintre ele. Cu titlu de exemplu din punctul de vedere al relației spațiale și de conținut, trimitem la câteva dintre acestea. *Prefața* sau alte texte de prezentare și contextualizare a unei cărți, oricât de analitică sau digresivă ar fi, are ca nucleu substanța cărții care se atomizează în tot atâtea părți, câte tipuri de paratext va produce o carte; *adnotările, notele de lectură marginale* prezintă opinii, impresii, reacții spontane ale cititorului față de ideile

¹² *Ibidem*, p. 158.

¹³ Philippe Lane, *op. cit.*, p. 21.

¹⁴ *Ibidem*, p. 21.

¹⁵ Paratextul este alcătuit, după G. Genette, din complementarele *peritext* - genuri discursive care înconjoară textul în spațiul aceluiași volum: peritextul editorial (colecțiile, coperta, materialitatea cărții), numele autorului, titlurile, textul de prezentare, dedicațiile epigrafele, prefețele, intertitlurile și notele și *epitext* - producții care înconjoară cartea și se situează la exteriorul ei: epitextul public (epitext editorial, interviuri, dialoguri), epitextul privat (corespondența, jurnalul intim), *vezi* Philippe Lane, *op. cit.*, p. 20.

exprimate în cartea respectivă. *Dedicațiile* (acelea care fac parte din intimitatea textului-matrice, precedându-l, consecutive, de regulă, paginii de titlu) exprimă o reacție afectivă a autorului prin care cartea aceea, care îl exprimă la un moment dat, și nu alta (în sensul de produs intelectual, nu de obiect) este dedicată unei sau unor persoane (*d.e.: fiului meu...*). Aceeași situație, cu deosebirea că un text succint, mai mult sau mai puțin standardizat, sau unul elaborat și cu „efecte” stilistice, „personalizează” o carte, prin *autograf* - formă de curtoazie auctorială, care reprezintă o specie olografă a paratextului. *Autograful* se oferă cuiva pe una și aceeași carte, care devine, astfel, singulară prin această însemnare doar a ei, spre deosebire de dedicație care apare la fel pe toate cărțile.

Însemnările pe cărți reprezintă și ele o specie paratextuală, totdeauna olografă, cu autori anonimi sau cunoscuți, pe care le considerăm ca *producții discursive* din categoria *text*. Ele prezintă variante și particularități care le desemnează ca pe una dintre cele mai interesante specii ale paratextului.

Astfel, paratextul reprezintă efectul de halou al textului-matrice prin numeroasele sale subspecii, unele obligatorii, altele dobândite prin logistica editorială sau prin hazard cum este cazul însemnărilor pe cărți.

Însemnările pe cărți vechi - subspecie paratextuală

Și în literatura română veche, ca și în alte literaturi ale secolelor din urmă, aspectul paratextualității este unul deosebit de productiv, în sensul diversității, consistenței numerice și al capacității diferitelor structuri ale acestuia de a *comunica* un text-matrice și de a se conforma sistemului de markeri textuali.

Astfel, alături de predoslovii, versuri la stemă, dedicații, titluri, subtitluri, intertitluri, ilustrații miniaturate, gravate, litere ornate, alte aspecte iconografice, amprente sigilare, ex-librisuri, numele și semnătura autorilor/copiștilor, numele legătorului, traducătorului/-torilor ș.a., *însemnările pe cărți reprezintă un tip particular de notații cu un loc bine definit în familia paratextului.*

Iată cum arată structura paratextuală de tip *peritext*, la ediția a doua a ***Istoriei Imperiului Otoman*** de Dimitrie Cantemir, tradusă de N. Tindal și tipărită la Londra în 1756:¹⁶ o inscripție cu titulatura autorului (la note), titlul cuprinzând cele două părți ale cărții, numele traducătorului, informații de colajune. După pagina de titlu urmează: lista de subscriere pentru volum deschisă de Regina Angliei și Prințul de Wales, nota traducătorului, prefața

¹⁶ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, ***Bibliografia Română Veche 1508-1830***, tomul II, 1716-1808, București, Atelierele Socec & Co., Soc. Anonimă, 1910, p. 133-134.

autorului, un tabel de transformare a anilor. La diferite pagini mai apar: indice de cuvinte turcești, de nume de sultani, errata, o notă biografică a autorului.

Mai apar paratexte de natură iconografică: portretul autorului și stema sa, înaintea titlului, portrete ale sultanilor și un plan al Constantinopolului. Autorii *BRV* nu ne precizează prezența unor însemnări marginale, dar, chiar și fără ele, această combinatorică textuală, din ce în ce mai variată multiplicată până spre secolul al XIX-lea, creează o suprastructură care respectă un protocol editorial complicat, dar care în epocă reprezintă elemente indispensabile în practica diplomatiei editoriale așa cum se întâmplă în alte spații culturale, dar și la noi.¹⁷ De altfel, această schemă paratextuală este destul de complicată, până spre începutul secolului al XIX-lea, în toată aria culturală europeană, distingându-se în mod deosebit secvența dedicatorie, vădit encomiastică, dar și plină de informații despre spiritul epocii.

Revenind la extinsa familie a însemnărilor pe cărți, acestea pot fi grupate în *note de lectură* sau *glose* (N1), *note privind proprietatea asupra cărții* - referindu-se la *vânzarea/cumpărarea* sau donația de carte, întâmplări cu și despre proveniența cărților, circulația sau lectura lor (N2), numeroasele *note ale copiştilor* ori *legătorilor*, cu trimitere la diferitele etape ale procesului de scriere/legare a unei cărți (N3) și *note diverse* (N4), acestea din urmă sunt notații despre cronologii și întâmplări istorice, fenomene meteo-geologice, astronomice, epidemii, sau despre evenimentialul individual și familial - aspecte de stare civilă sau de fapt divers domestic.

Exploatarea câmpului lor semantic și textual și statutul de documente veritabile al acestor însemnări ne-au ajutat, ca argument și suport, și în capitolele precedente. Rolul acestei abordări, orientate exclusiv pe însemnările pe cărți, este de a le pune în valoare ca texte, ca documente, ca mesaj al acestora, ca *succedanee ale cărții* - definiția dată mai sus succedaneelor este cu atât mai valabilă în cazul însemnărilor. Așezate pe cărți de oameni și generații ale trecutului, însemnările marginale (care, structural, nu trebuie considerate marginale *stricto sensu*) spun, cu ajutorul cărții, care și de această dată este un vehicul al istoriei, mai multe despre omul trecutului, despre viața lui obișnuită, despre omul care suferă, despre acela care se integrează în comunitatea lui, despre omul care rămâne atât de impresionat de ceea ce nu înțelege încât notează această stare a lui pe cărți, în fine, despre omul care citește și care își construiește un rost în jurul cărții.

¹⁷ *Ibidem*, p. 191, unde, pe un *Comentar la gramatica lui Teodor*, din 1768, scris în grecește de Neofit Ierodiaconul, apar nu mai puțin de 10 tipuri de paratext, mai ales din categoria celor de întâmpinare. Nu sunt menționate și însemnări.

Însemnările marginale prezintă, în același timp, particularități care ne vor conduce, atât cât pot ele semnifica, la forme de exprimare a mentalităților prin carte și prin universul livresc pe care aceasta îl creează oriunde este prezentă.

Tipuri de relaționare cu textul-matrice

Aceste tipuri de însemnări la care, pentru simplificarea textului, vom face referire sub forma abreviată, au grade diferite de relaționare cu textul-matrice. Astfel, pentru N1, *relaționarea este directă*, presupunând o formă de glosare, cel mult de comentariu, cu trimitere la conținutul textului-matrice („*de atâtea nevoi și necazuri ce au pățit creștinii de la acest fel de neam varvar, turcii, foarte mult i-am căut pe bieții creștini,*” scrie Radu Golescu, logofăt de vistierie, la 6 martie 1816, pe un **Cronograf** din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.)¹⁸ Pentru N2, *relaționarea este tangențială*, amintindu-se titlul, proveniența, beneficiarii, eforturile de achiziție și miza acesteia și, uneori, și o caracterizare globală a cărții, dar nu și a conținutului ei („*Eu, un sărman și neputincios, popa Ionașco din Bălani a cumpărat această carte de la călugărul Efrosim pentru 5 zloți, cu legătură. Și a fost acolo la înțelegere Burea din Gulpău și cumnatul cu Pașca din Tristia și popa Blaga din Rașcaz,*” pe un **Octoib**, datat din secolul al XVI-lea.)¹⁹ Aceași *relaționare tangențială* este valabilă și pentru N3 la care trimiterea la text subliniază aspecte de natură formală - dificultăți de traducere, intervenții pe text, impedimente, de regulă fără aprecieri asupra conținutului („*această copie ce să vede mai jos o am tălmăcit cât am putut cuvânt în cuvântu... cum s-au găsit la moșul Stănilă, nepotul popii Dragomir din Hațag. Dar să știi că unde au fost hărtia ruptă din vehimea ei și de finută rău, am lăsat loc. Iar unde lipsesc întregi rînduri iarăși le-am lăsat netălmăcite după zisa moșului Stănilă că se temea...*” pe **Istoria Țării Românești** de Mihail Cantacuzino.)²⁰ Acest efort al traducătorului rămâne evidențiat în literatura română veche aproape exclusiv ca apanaj al predosloviilor.

În ceea ce privește N4, *relaționarea este eșuată*, ocultată de însuși conținutul acestora (situându-se la *nivelul 0 de relaționare* cu textul-matrice), încălcând, așadar, sistematic, criteriul reciprocității și al unității tematice și de conținut.

De exemplu, iată ce este notat, de un anonim - alegere aleatorie, dintre numeroasele exemple - pe o **Psaltire slavo-română**, scrisă în Brașov chiar în

¹⁸ Dan Buciumeanu, *Comori de carte veche românească și străină în Biblioteca I. G. Bibicescu din Turnu Severin 1921-1996*, cu o prefață de Dan Simonescu, [Craiova], Editura Scrisul Românesc, 1996, p. 71.

¹⁹ Anca Opaș, *Repertoriul manuscriselor slavone - Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2009, p. 68-69.

²⁰ Dan Buciumeanu, *op. cit.*, p. 83

anul precizat în însemnare: „*Cînd îmbla văleatu 1739, în 3 zile la sfîrșitul lui martie, au nins în 1 zi a lui prier. Și cînd s-a dus zăpada cea mare, au rămas holdele frumoase. După aceea au ninsu puțină zăpadă și au perit săcara.*”²¹

Însemnarea este într-un alt registru, așa cum sunt mare parte dintre aceste tipuri de paratext, așadar, fără nici o legătură cu textul-matrice, desolidarizată de conținutul acestuia.

Totuși, această categorie de însemnări, chiar dacă nu oferă informații despre cartea-suport care le găzduiește, ea poate oferi - la o lectură interpretată și de adâncime - informații la fel de importante, despre viața cotidiană comună și privată. Astfel, însemnările de tip N4, cu *nivel 0 de relaționare* cu textul-matrice au, într-un fel, un statut paradoxal: pe de o parte sunt dependente de textul-matrice, în absența căruia nu se pot reprezenta singure și nu-și pot construi o identitate proprie și, pe de altă parte, ele nu explicitează nimic din conținutul textului matrice, nu sunt prelungiri semantice și nu ajută lectorul în decodarea acestuia, nerecunoscându-și condiția de paratext, nesupunându-se în totalitate regulilor acestuia.

În această situație de relaționare ideatică eșuată, *însemnările* de tip N4, care performează condițiile de textualitate, îndeplinesc și condiția de paratext?

Revenind la definiția dată de Genette, aceasta include în categoria paratextului din jurul unui *text*, producțiile verbale sau non-verbale „*despre care nu știm întotdeauna dacă îi aparțin sau nu*” (subl.n.). Este posibil ca Genette să fi trimis prin această formulare la *hipertext sau chiar la intertext*,²² dar considerăm că nu trebuie excluse nici situațiile atipice în care includem și N4.

Care dintre acești parametri legitimează prezența N4 ca paratext?

Acest tip de însemnări își poate adjudeca criteriul *spațialității*, întrucât face parte din periferia textului-matrice, îl (de)limitează, „*îi asigură materialitatea*” cum spunea Genette, deja citat, după cum și acesta, prin forma și structura sa, asigură însemnărilor suportul și spațiul de care au nevoie. La fel în cazul criteriului *temporalității*, cu mențiunea că N4 sunt contemporane sau posterioare

²¹ Florian Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești: însemnări de demult*, cuvânt înainte de Prea Sfințitul Dr. Vasile Coman, Episcopul Oradiei, Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, 1990, p. 197.

²² *Hipertextualitate* - pastișă, parodie, transpunerea dintr-o sursă literară anterioară sau dintr-un mit, în Bernard Valette, *Romanul: introducere în metodele și tehnicile moderne de analiză literară*, [București], Cartea Românească, 1997, p. 16; *intertextualitate*, considerată de G. Genette ca „*la présence effective d'un text dans un autre*” sau de Julia Kristeva ca „*l'ensemble social considéré comme un ensemble textuel*,” în *Le Grand Atlas des Littératures*, edité par Encyclopaedia Universalis, France, Encyclopaedia Universalis S.A., 1990, p. 28.

textului-matrice, niciodată anterioare, fiind, astfel, dependente de materialitatea acestuia.

Cât privește *substanțialitatea* tipului N4, am precizat mai sus că acest tip de însemnări reprezintă producții verbale, texte de dimensiuni diferite, care îndeplinesc condițiile textualității. Facem și aici precizarea că între N4 și textul-matrice nu există nici măcar o tangențialitate de conținut. Acest lucru face și deosebirea între tipurile de însemnări, cele din N4 aflându-se într-o simbiotică și unică relație spațială cu textul-matrice, ceea ce ne determină să le considerăm *paratexte pasive*, a căror prezență pe lângă textul-matrice este aleatorie.

Cât privește parametrii *pragmatic* și *funcțional*, în toate categoriile de însemnări, aceștia trebuie să explicitizeze întrebările: cine, ce, unde, când, cum, în ce scop? Vom aplica demonstrației noastre câteva din aceste repere și vom vedea că și din acest punct de vedere tipul de însemnări N4 încalcă regula afinității tematice impusă de paratext.

Cine „vorbește” și cui?

Însemnările pe cărți oferă o sumă de informații importante despre **autorii** acestor însemnări din toate tipurile menționate mai sus N 1-4. De multe ori, una și aceeași însemnare avea un autor moral și un autor propriu-zis, copistul, care nota însemnările pe cărți, la cerere.

Se numără printre acești autori, copiii de cancelarie, cei mănăstirești, mai târziu copiii independenți, diecii, colportorii, legătorii de carte, pentru care scrisul devenise o îndemânare, o ocupație, adică o sursă de trai, de vreme ce multe din însemnări se referă chiar la aspecte ținând de preț, durată, loc, dificultățile întâmpinate în finalizarea acestor operațiuni.

Ei trebuie să fi fost, desigur, mai întâi cititori, pentru care lectura era una instrumentală, mai ales în litera, dar și în spiritul textelor pe care le multiplicau sau scriau. Termenul operabil, global, pentru acești autori rămâne acela de *copiști*.

Altă categorie a autorilor de însemnări o constituiau, desigur, **cititorii**, în sensul modern al termenului, familiarizați cu scrierile timpului, editate în spațiul românesc sau care circulau în spațiul nostru. Elitele ecleziastice, politice sau cele ale unor stări boierești, cronicarii - limita dintre aceste categorii ambiguitându-se uneori - constituiau această redusă categorie de cititori care lăsau, prin însemnări, urme ale lecturii sau diferite alte feluri de informații.

Pentru aceștia, până să devină o plăcută „zăbavă,” lectura era o obligație venită din respectarea canoanelor bisericești sau din responsabilitatea traducerilor, așadar, lectura era un instrument obligatoriu de informare, sursă de cunoaștere, de adaptare, dar și de construire a propriei imagini.

Treptat, mai ales după eforturile de editare și difuzare a cărții religioase ale câtorva generații de domnitori, după apariția cărților populare sau din alte domenii, a miscelanelor care circulau frecvent și la noi, mereu insuficiente, căutate și multiplicare prin manuscrisere în scopuri publice sau private, apar și **alte categorii de cititori** pentru care lectura înseamnă loisir, socializare ori rol utilitar, așa cum am încercat să evidențiem și noi (v. cap. I), cu trimitere la public.²³

Numărul acestor diverși cititori va crește și lectura se va diversifica, odată cu intensificarea schimburilor economice în Țările Române, dincoace și dincolo de Carpați sau de alte granițe, în care cartea, hârtia, auxiliarele scrisului devin o marfă căutată, acestea devenind adevărate importuri culturale - de idei, de informații de orice fel. La granița cronologică pe care o păstrăm cărții vechi românești, modernitatea societății începea să-și facă vizibile semnele și prin circulația informației multifuncționale căutată, așteptată de cititori și care ajungea la aceștia prin intermediul cărților autohtone sau traduse, al periodicelor, al corespondenței, al calendarelor sau cu prilejul vizitelor, studiilor, darurilor, împrumuturilor sau schimburilor interpersonale de carte.

De asemenea, odată cu înmulțirea breslelor, ale căror reglementări juridice de funcționare determină pentru mai buna cunoaștere și aplicare, citirea lor, sau odată cu apariția manualelor, se formează **cititori de texte specializate**, despre care amintesc și unele însemnări. Un astfel de text, scris după 1753, scrie: „*fericesc pă unul care va ști și va pricepe toate cele ce cuprind într-aceasta cărticică, care este mică și cu mâna scrisă, dar adâncă*,”²⁴ fapt care arată că lectura începea să cunoască și dimensiunea sa interpretativă.

Astfel, cititul pătrunde, mai ales în apropierea și după începutul secolului al XIX-lea și în rândul târgoveților, meșteșugarilor, copiilor de casă, comercianților, ofițerilor ș.a. O parte dintre aceștia fac însemnări pe cărți pentru că obiceiul transformase aceste texte într-un gen „popular”, un procedeu mimetic, aproape o modă, *am scris să se știe că am citit și eu*, care a creat o cutumă (întâlnită, *mutatis mutandis*, până în zilele noastre), dar și pentru că, unii dintre ei, martori ai timpului lor, au simțit nevoia să noteze, pe margini de

²³ Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, în familiile boierești retrase temporar în reședințe rurale, cărțile erau nelipsite, de vreme ce în familia Brătienilor, la Golești, „*Pe terasă, pe fotoliile de paie, se citea, se broda și se stătea la vorbă*,” în Elena Olaru, **Mentalități și moravuri la nivelul elitei din Muntenia și Moldova (secolul al XIX-lea)**, București, Editura Universității din București, 2006, p. 177.

²⁴ **Catalogul manuscriselor românești**, vol. IV (1062-1380), întocmit de Gabriel Ștrempel (redactor responsabil), Fl. Moisil, L. Stoianovici, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 74.

cărți sau pe foile încă nescrise ale miscelanelor, o adevărată istorie a fragmentarului comun sau individual.

În felul acesta, cartea, ca obiect și semnificație, în sensul cel mai cuprinzător al termenului, nu era numai un instrument cultural, uneori și politic, la nivel macrosocial, ci a devenit un obiect care dovedea și conferea un statut, a devenit un liant comunitar așa cum aveau să o dovedească, printre altele, numeroasele danii colective de carte către biserici ori lectura publică.

De asemenea, când cineva notează despre proprietatea unei cărți sau despre lectura ei, scriind, de exemplu, „*această frumoasă carte,*” el transmite, odată cu această opinie și bucuria, mulțumirea cu privire la acest fapt, dar și nivelul de apreciere a unei cărți ori lecturi în ansamblul epocii, în fapt, o atitudine lectorială.

Când, dimpotrivă, notațiile sunt din categoria N4, ele atestă mai mult atitudinea unui martor, conștientizarea unui eveniment sau a altuia cu implicațiile și deznodămintele sale, cu sentințe moralizatoare din partea autorilor sau doar cu descrieri, uneori extrem de analitice, ale subiectului însemnărilor.

Și într-un caz și în celălalt, însemnările pe cărți reprezintă o expresie a evenimentelor personale și colective, a sentimentelor omului și a raportării lui la diverse situații de viață.

Atunci când un anonim notează pe un **Sbornic**: „*fDumin(i)ți, august 4, când Maria a murit fecioară, în mijlocul zilei, în anul 7194 (1686),*” autorul însemnării²⁵ nu înregistrează doar un fapt de stare civilă (însemnările cu privire la mortalitatea infantilă ori la vârste tinere sunt destul de numeroase), de empirică evidență demografică așa cum arată însemnările preoților pe unele dintre cărțile de practică religioasă ale timpului. Cititorul de astăzi percepe această însemnare, în ciuda laconismului și a aspectului standardizat al ei, mai mult decât o informație și devine sensibil la întâmplarea de un omenesc zguduitor care depășește prin tragismul ei granițele unui fapt divers comunitar, devenind un reper al excepției familiale ori sociale.

Dar pentru cine notează autorul însemnării de mai sus, ca și mulți alții, aceste cuvinte ale implacabilului cotidian, sau atâtea altele? Pentru sine, pentru cineva anume din prezent sau din viitor? Au aceste însemnări un destinatar/cititor bine precizat căruia i se poate anticipa o utilizare imediată și de lungă durată a cărții? Relativ puține însemnări sunt adresate direct, prin utilizarea vocativului, unor contemporani cunoscuți, probabil în schimbul de cărți sau în situații de solicitare a unor servicii, sau de lectură a aceleiași cărți

²⁵ *Însemnări de pe manuscrise...*, p. 306.

aflată în circulație limitată, interpersonală: „*Cu multă plecăciune mă închin, c(u)c(oane) Apostole...*” Altele sunt adresate unor membri ai familiei pe linie descendentă, în situații de dar sau de moștenire, iar unele sunt scrise pentru „*preaiubiții cititori*,” „*pravoslavnici cititori*,” conștientizând o firească întâlnire dintre carte și cititorii ei *de facto*, mai ales în cazul N3 (de exemplu copiștii).

În aceste situații vorbim de un **cititor implicat**, ca și în aceea a numeroaselor însemnări pe cărți de tip N2 - cu temă contractuală, care au caracter de înscrisuri, de zapise cu titlu executoriu și definitiv și unde beneficiarul, cunoscut, al unei activități de tipul donație, dar, schimb, moștenire, împrumut de carte trebuie să ia act de conținutul însemnării, mai ales că, în astfel de situații, zăpisiul era prevăzut cu clauze pe care trebuia sau era solicitat să le respecte.

În acest caz, între cititorul implicat și beneficiar se poate stabili o relație de echivalență, bazată pe substratul factual al însemnării, cititorul fiind nevoit să „*ia aminte*.”

Cine „vorbește” și în ce scop?

Cele mai multe însemnări sunt scrise, însă, *ca să se știe*, fără ca ele să se adreseze în mod explicit cuiva. În formule în care apare pronumele nehotărât *cine* („*cine s-a tîmpla a cetî*”) sau în însemnările de fapt divers de tip actanțial, unde acestea reprezintă relatări de întâmplări sau evenimente diverse, vorbim de absența unui destinatar, situație în care cel care se va întâlni cu textul însemnării în situații imprevizibile de lectură va reactualiza, de fiecare dată, statutul unui **cititor atemporal, ipotetic**, pe care autorul doar îl poate presupune, conștientiza ca posibil, la momentul scrierii însemnării.

De fapt, această formulă, „*ca să se știe*,” este, într-un fel, modul de adaptare și de participare al autorului de însemnări la istoria imediată, căreia îi este martor și cronicar - avem în vedere și pe autorii morali ale căror însemnări erau făcute, la solicitare, de cunosători ai scrisului între care puteau apărea diferențe dacă nu divergențe de opinie: „*De aicea înainte scriu ce mi-au poruncit, iar nu ce am creșut*,” Transilvania, pe la 1762.²⁶

Ce ar mai putea ascunde, în afară de importanța evenimentului, formule cu funcție argumentativ-integratoare, globalizantă, ținând un scop ce exclude, de regulă, paradigma concretului în formule ca acestea: „*ca să se știe*,” „*să fie știut*,” „*pentru știință*,” „*ca să nu se uite*,” „*spre amintire*,” „*spre știința vreamilor viitoare*,” dar și „*ca să se fie minte*” nașterea (adică să se înregistreze data, uneori și

²⁶ Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, București, Minerva, 1984, p. 72.

ora exactă a acesteia) unui fiu sau fiice? Pe de o parte, este vorba de o funcție mnemotehnică *sine die*, care funcționează ca o structură motivațională implicită, presupus indispensabilă, căreia se subsumează motivații mult mai aproape de interesul și/sau obligațiile de relaționare, adesea contractuale, între reprezentanți ai claselor sociale ale timpului. Pe de alta, este vorba de funcții pragmatice care au rol reglator, de fixare a unor obligații statuate de cutume la nivelul evenimentului personal sau interpersonal (notații cu funcții testamentare, schimburi de obiecte, plăți, împrumuturi, danii, notații contractuale de vânzare/cumpărare, însemnări de stare civilă, impresii de lectură, reflecții cu caracter general, frecvente însemnări ale unor evenimente ș.a.) sau care fixează evenimente comunitare, cu putere mare de iradiere a efectelor la nivel social (schimbări de domnii, bătălii, cutremure, incendii, invazii, schimbări spectaculoase ale climei într-un anotimp sau altul, epidemii ș.a.).

Această formulă, prezentată alteori aproape ca un anunț public „*dăm înștiințare tuturor boierilor*” are, așadar, și rolul de a fixa nu numai un fapt oarecare, ci și un context, capacitatea de contextualizare fiind, de fapt, incursiunea pe orizontală în straturile istoriei și ale socialului pe care o fac însemnările pe cărți.

Unele însemnări exprimă în mod explicit aspecte ținând de persoana autorului, de participarea acestuia la activități care țin de viața privată sau publică - tranzacții, moșteniri, activități domestice, surse de existență, negoț, mențiuni de stare civilă, pricini și altele, în care devine parte, se implică sau este implicat, cum vom vedea în exemplele de mai jos. Altele, cu preponderență cele din N4, exprimă, sub marca evenimentului, o stare de lucruri la un moment dat, prezentată sub forma unor observații, cronici ale unor momente istorice, narațiuni ale unor întâmplări, sau informații diverse, bazate pe verbe și succesiuni de verbe („*s-au cutremurat pământul*,” „*au căzut brumă*,” „*au ars cetatea*,” „*s-au cumpărat de la...*” „*au perit Soarilă*” etc.), fiind scrise, de regulă, sub impulsul trăirilor imediate.

De menționat aspectul *neobișnuitului*, *al spectaculosului*, al ieșirii din fire a lucrurilor - care sunt implacabile sau de neexplicat - și pe care oamenii simt nevoia să-l consemneze, în calitate de martori pasivi sau implicați, multe dintre însemnări referindu-se la același eveniment ieșit din comun și care se caracterizează prin raritate, amploare, consecințe, de regulă nefaste, grad ridicat de impresionabilitate: „[...] *Apoi iarna 1795 au nins așa cât au nămețit case de tot le-au acoperit, cât oamenii pe coș au eșit, alții au săpat și pe sub nămete au eșit din căși. Vacile*

pe nămeți mâncau vârful pomilor [...]”²⁷ sau: „...Tot în acel an s-au aflat și o măsa de uriaș la mănăstire Războienilor, tot într-acest ținut, cari era numai den gingină de sus;” la 1781.²⁸

Autorii însemnărilor nu resimt, declarativ, cu excepțiile de rigoare (copierea, traducerea textelor - pentru care autorii cer binecunoscutele iertări pentru greșeli, întâlnite cu preponderență și în predoslovii), responsabilitatea cronicarilor care sunt conștienți că pot „da samă” de scrierile lor, în sensul de corectitudine a informației și de bună credință. Acest aspect al responsabilității autorilor de însemnări, care nu sunt pândiți de capcanele retroactivității informației, este implicit, totuși, în cazul însemnărilor de tip juridic-administrativ, cu privire la statuarea unor proprietăți, inclusiv asupra cărților.

În astfel de situații textele trebuie să fie fără echivoc, să urmeze „standardele” epocii, cu atât mai mult cu cât situațiile de falsificare a acestui tip de înscrisuri erau întâlnite și constituiau motive de judecată.

Asumându-și părți ale memoriei colective și individuale în formule de tipul „*ca să se știe*,” însemnările pe cărți pot părea un exemplu de efort gratuit, dacă nu ar ascunde, dincolo de informațiile pe care le cuprind, ideea de statuare a unei realități irepetabile, uneori cu valoare de reper existențial, conștientizată de autor.

Uneori, ele par discrete frânturi de suflet cuprinse în cuvinte care „nu sunt lipsite adeseori de o oarecare poezie”²⁹ și care aduc mai aproape de noi figurile acestor mici cronicari ai vremurilor care au fost.

Astfel, pentru oamenii secolelor din urmă, care se cantonau încă, la nivelul mentalităților, într-un lung Ev Mediu, pe care copiii i-au ajutat să-și exprime crâmpie din viața privată sau publică, o însemnare pe cărți putea să devină o efemeridă sau o efigie.

²⁷ Florian Dudaș, *op. cit.*, p. 266.

²⁸ *Însemnări de pe manuscrise...*, p. 340.

²⁹ Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, București, Editura Academiei RPR, 1959, p. XXXIII.